

ДОРНОД АЙМАГ ДАХЬ ТУГИЙН СҮМИЙН ТАХИЛГА

С.Цэдэндамба (Ph.D), Л. Цээрэгзэн (Магистрант)
МУИС-ийн ШУС-ийн Хүмүүнлэгийн ухааны салбар
Философи, шашин судлалын тэнхим

Түлхүүр үг: *То ван, Тугийн сүм, Лу гүний Тугийн сүм, Ордос Чингисийн онгон, Онъсон техникийн арга, Чингис хааны тахилгын зан үйл.*

Товч агуулга: *Одоогийн Дорнод аймгийн Булган сумын нутагт буй Тугийн сүмийн талаар судалгааны янз бүрийн хэмжээний ажлууд сүүлийн хэдэн жилд гарсан байна.*

Түүнтэй холбогдох ном, судалгааны ажил болон өөрийн судалгаандаа тулгуурлан авч үзвэл дараах ерөнхий дүр зураг гарч ирж байна. Энэхүү сүм нь уламжлалт Бурханы шашны хурал, номын үйл ажиллагаа явуулахын зэрэгцээ Монголын их эзэн Чингис хааны тахилгатай хослуулан хийдэг байсан нь тодорхой байна.

Өмнө болон сүүлд бусад хүмүүсийн бичсэн материал болон өөрийн судалгаанд тулгуурлан энэхүү өгүүллийг бичлээ. Цаашид энэ талын судалгааг сайтар нягтлахын зэрэгцээ улам лавшруулах судлах шаардлага урган гарч ирж байна.

Монгол орны зүүн хязгаар нутаг Дорнод аймгийн Булган сумын нутагт Тугийн сүм хэмээх нэгэн өвөрмөц тахилгатай сүм XIX зууны дундуур байгуулагджээ. Энэ сүмийн талаар авч үзэхэд орон нутагтаа То ван хэмээн олонд алдаршсан Тогтохтөр вангийн нэртэй холбогдож байгаа юм. Уг сүмийг То ван байгуулсан төдийгүй Тугийн сүм гэх Буддын шашны сүмийн нэртэй боловч үнэн хэрэгтээ Чингис хааны тахилгын сүм байгаа нь анхаарал татаж байна. Тус тахилгын сүм нь Монгол орны дорнод нутгийн хил хязгаарт байгуулагдсан байх төдийгүй үүнтэй холбогдуулан Чингисийн тугийн тахилганы бусад сүмүүдийг судлан үзэх шаардлага урган гарч ирж байна.

Монгол угсаатны дунд Чингис хааны тахилгатай холбогдох гурван сүм байна. Эхнийх нь энд дурьдагдаж буй Дорнод аймгийн Булган сум дахь Чингис хааны тахилганы сүм. Хоёр дахь нь, Монгол орны баруун хязгаар Увс нутагт буй Лу гүн хэмээн олонд алдаршсан Лувсандондовын тахилганы сүм юм. Гурав дахь нь Өвөр монголын Ордос нутгийн Чингис хааны онгон хэмээх сүм юм. Эдгээрээс үзэхэд Ар болон Өвөр Монгол оронд XX зууны эхэн үед Чингис хааны тахилгын гурван байгууламжтай холбогдох мэдээлэл одоогийн байдлаар илрээд байна. Эдгээр гурван тахилгатай холбогдуулан энэхүү өгүүлэлд эхнийх нь сүмийг онцлон авч үзэж байна. Дээрх гурван сүмд байсан Чингис хааны дүр хөргийг харьцуулан үзэх боломжгүй, харин судалгааны түвшинд авч үзэх боломжтойг энд дурдаж болно.

Монгол оронд анх Тугийн сүм хэрхэн байгуулагдсантай холбогдуулан сурвалж бичигт дурдснаас үзэхэд юуны өмнө дараах хэдэн зүйл гарч ирж байна. Монголын эзэнт гүрнийг үүсгэн байгуулсан их эзэн Чингис хаан 1227 онд Тангадын баруун Ся улсыг байлдан дагуулж яваад хүндээр өвчилж нас барсан гэж үздэг билээ. Үүнээс үүдэн Өгөөдэй хаан (1228 - 1241) бээр Их эзэн хааныхаа сүр сүлдийг мөнхжүүлэх зорилгоор Чингис хааны онгоныг Зүүн Монголын Их эзэн хороо хэмээх байнгын тайлга, тахилгыг Монголын төрт ёс, бөөгийн шашны зан үйлд тулгуурлан анх байгуулжээ.

Үүний дараа Монголын Их Юань гүрний хаан Хубилай тэргүүтэн их хаадаар тасралтгүй уламжлан тахигдсаар эдүгээ хүрч ирсэн байна. Хубилай хаан Чингис хааны онгоны Их эзэн хороог эхлээд “Өвөр Монголын Долон нуурын Шандуд, дараа нь Хатан голын Бор тохой дахь Ордост шилжүүлэн суурьшуулжээ”¹. Тухайн үедээ Монголын шилдэг овог, аймаг, түмт, мянгатаас 500 өрхийг хариуцуулан сахиулж, тахилга гүйцэтгүүлж байжээ. Үүнээс үүдэн Монгол оронд Чингисийн тахилга эхэлсэн гэж үзэж болох юм. Энэхүү анхны тахилгын зан үйл нь Бөөгийн ёстой холбогдож байгаа бөгөөд хожим Манжийн эзэн хааны үед Бурханы ёс заншилыг эрхэмлэх болсноос хойш уг уламжлал Бурханы шашны ёс заншилаар солигдон өөрчлөгдөж байжээ.

Бидний энэхүү судалгаанд дурдаж байгаа Чингисийн Тугийн тахилга нь Халхын Сэцэн хан аймгийн Чин ачит вангийн хошууны нутагт (одоогийн Дорнод аймгийн Булган сумын төвөөс баруун тийш 30 орчим км зайтай) газарт Хэрлэн голын урд хөвөөний Баян эрхэт хэмээх жижиг толгойн оройд энэ сүм байрладаг байжээ. Энэхүү Дорнод аймгийн нутаг дахь уг Тугийн сүмийг анх “Дайчин улсын Бүрэнт

¹ Н. Ишжамц. Чингис хааны Их эзэн хороонд бараалхсан минь. (Тэмдэглэл). “Чингисийн туг” сэтгүүл. 1991 он. № 01, 19 талд.

засагчийн хоёрдугаар он (1863)-д жүн ван Тогтохтөр чуулганы дарга байх үед ийн бүтээсэн”² хэмээн сурвалж бичгүүдэд гарч байна. Уг сүмийг 1863 онд анх байгуулсан ба аравнайлан тайлга тахилгыг таван жил үйлдсэн байна. Энэхүү сүмийг анх байгуулсан түүхийг үүгээр хязгаарлаж болно.

Уг сүмийн дотоод зохион байгуулалттай холбогдуулан авч үзвэл, сүмийн орой дээр Чингис хааны туг байх ба энэ нь одоо Улсын Төв Музейд хадгалагдаж байсан юм хэмээн сурвалжид дурьджээ. Мөн тугийн сүмийн фото зураг хадгалагдаж байгаа юм. Дээрх хоёр зүйлийг уг сүмийг 1938 онд нураахын өмнө маршал Х.Чойбалсангийн тушаалаар авахуулж хадгалуулсан тухай мэдээ баримт бий. Хэдийгээр уг сүмийн үйл ажиллагаа нь 1937 онд зогсон, удалгүй нураагдсан боловч уг сүмд орж үзсэн хүмүүсийн яриа болон зарим мэдээлэл үлдэж хоцорчээ. Дотоод зохион байгуулалтын хувьд товч тодруулан авч үзвэл “Тугийн сүмийн хоёр хатавчинд орос, хятад, төвөд, өөлдийн дөрвөн хаад Чингист хандаж, ембүү, хуй торго барьж сөхөрсөн баримал байдаг байсан”³ хэмээн 1989 онд хэвлэгдсэн Дорнод аймгийн Булган сумын танилцуулганд гарч байна. Үүнтэй холбогдуулан Тахилт Галиндэвийн Мягмарсамбуу бээр “Чингис хааны тахилгын сүм” номондоо тус сүмийн зохион байгуулалтыг зургаар үзүүлэхийн зэрэгцээ тус бүрийнх нь талаар тодорхойлолт өгсөн байна.

Уг Тугийн сүмийн албан ёсны нэршилийн талаар авч үзье. Хуучний архивын бичиг данснаа албан ёсоор оруулснаар “Туг, Чингисийн сүм” хэмээсэн байна. Энэ нь уг сүмд Чингисийн дайн байлдааны хар туг, Чингис хааны баримал дүрс зэрэг байдгаас ийнхүү нэрлэгджээ. Архивын баримтанд “Дээдийн түмэн өлзий өнөд батдаж, төр шашны үйлс төвшин сайхан дэлгэрэн, аймгийн (Сэцэн хан) ноёд лам нар, шар хар бүгдээр амар талбиун жарган аж төрөхийн тухайд Очирдара богд багш, богд эзэн гэгээнтний лүндэн олон мэргэдийн авралыг дагаж Махагалын туг – Чингис богдын дүр бүтээлгэж аймгийн төв дунд залж”⁴ тахиулсан байна. Өнөө үед ихэвчлэн Тугийн сүм гэсэн нэрээр нэрлэж байгаа юм. Иймээс энд гарч буй Тугтай холбогдох баримтыг дэлгэрүүлбэл, Махагалын туг гэсэн байгаа нь уг сүмийг байгуулах тухайн үед Монголын нийгэмд нөлөөтэй байсан Бурханы шашны зан үйлтэй холбогдуулжээ. Махагал нь Бурханы шашны нэгэн алдарт чойжин сахиус ба монголчуудын дунд арван хангалын нэг хэмээн алдаршсан юм. Уг Бурханы шашны нэршлийг ийнхүү оруулсан явдал нь Бурханы шашны нөлөө гэж үзэж болно. Чингисийг Очирваанийн хувилгаан, Махагалын хувилгаан гэх зэргээр нэрлэсэн байдгаас үзэхэд Махагал сахиус өөрийн тугаа авч яваа гэсэн санаа гарч ирж байна гэсэн утга мөн гарч байна. Монголд ихээхэн дэлгэрсэн Зургаан мутарт Махагалд ажиглалт хийвэл түүний зүүн дээд мутарт нь хар туг байх ба тэр нь Тугийн сүмийн гол тахилга болсон байна. Үүнээс үзэхэд зургаан мутарт Махагал бурханд буй хар тугийг бид Чингисийн туг хэмээн хожуу нэрлэсэн байна. Энэ нь XIX зууны дунд үед Монгол оронд Бурханы шашин дэлгэрсэний нэгэн бодит тусгал гэж үзэж болох юм.

Туг, Чингисийн сүм нь энгийн ярианд туг гэсэн үгийн эхэнд нь оруулж, дараа нь Чингисийн нэрийг оруулснийг авч үзвэл Монгол оронд Тугийг эрхэмлэн дээдлэх явдал өнө эртнээс дэлгэрсэнтэй холбоотой юм. Иймээс эхэнд нь, Махагал бурханы тугийг, хоёрт нь, Чингис эзэн хааны дүрийг оруулсан байна гэж үзэж болохоор байна. “Арван буянт номын цагаан түүх” хэмээх номонд “Хашгираа ихт хар туг” гэсэн байдаг нь Чингис хааны байлдан дагууллын үед айлгах цочоох үйлэнд буюу дайн байлдаанд түүнийг хэрэглэж ирсний нэгэн баримт мөн юм.

Уг сүмийг хэрхэн байгуулсан талаар судлан үзэхэд тахилт Г. Мягмарсамбуу: “Тугийн сүмийг байгуулахдаа эхлээд Сэцэн хан аймгийн чуулган дарга, жанжин нар харилцан зөвлөлдөж, улмаар олон мэргэдээс асууж, мөн Богд гэгээнд өргөн айлгаж, тэднээс хариу авралыг дагаж байгуулсан ажээ”⁵ гэсэн байна. Энэ сүмийг байгуулах болсон үндсэн шалтгаан нь судлаач Л. Алтанзаяагийн үзэж байгаагаар “тухайн үед Халхын олон аймаг, хошуудад Чингис хааны буулгасан ном, өршөөсөн зангиа, идээ тэргүүтнийг хүргүүлж, их хааны сүлд шарилыг тахих зан үйл дэлгэрч байсантай холбон”⁶ үзсэн байна. Харин Г. Мягмарсамбуу: “Тугийн сүмийн түүхэнд холбогдох аман мэдээнд өгүүлснээр, Сэцэн хан аймгийн Саруул гүний хошууны Баян эрхэт хавийн ардууд мал хунаргүй шахам болж ядууран амьдрах аргагүй болж, Хэрлэн барс хотын чуулганы даргад өргөн мэдүүлжээ. Чуулганы

² Богд Чингис хаанд сан тахил үйлдэхийн ёсон оршив. Монгол Улсын Үндэсний төв номын сан., Гар бичмэлийн хөмрөг, 1185| 96.

³ Гүрбямба. А., Булган сум., (Дорнод аймгийн Булган сум, Туг нэгдлийн түүхэн танилцуулга), Чойбалсан хот., 1989 он., 7 тал.

⁴ УТА. Хөмрөг. А 29., Данс 1., Хадгаламжийн нэгж 387., Нугалбар 7-д буй.

⁵ Тахилт Галиндэвийн Мягмарсамбуу, Чингис хааны тахилгын сүм., УБ хот., 2015 он., 17 тал.

⁶ Л. Алтанзаяа., Сэцэн хан аймгийн Туг, Чингисийн сүмийн тухай., “ACTA HISTORICA” сэтгүүл., Tomus V. Fasciculus 1 – 26., УБ хот., 2004., 100 нүүр.

даргын газраас түшмэл зарж, нутгийн ардын амьдралыг байцаан үзэхэд тэр хавийн айлуудын ихэнх нь уранхай цоорхой бүрээстэй, умгар хар гэртэй, гаднаа ганц хоёр хонь, ямаанаас өөр хөрөнгөгүй болж ядуурсан байв. Иймд чуулганы дарга, чин ван Тогтохтөр нутаг усныхаа ард олны амьдралыг сайжруулахын тулд Баян эрхэтэд сүм байгуулан эзэн Чингис хааны дүр, цэргийн Хар сүлдийг бүтээн залж, ард олныхоо аж амьдралыг даатган тахихын зэрэгцээ мөн сүмийн жас хөрөнгөнд түшиглэн ядуучуудыг аж амьдралтай болгох арга зам сүвэгчилсэн ажээ”⁷ гэсэн байна. Дээрх мэт жишээ баримт нь ард иргэдийн амьжиргаатай холбогдсон анхан шатны хэрэгцээнд тулгуурласан гаргалаа мөн билээ. Цаад уг шалтгаан нь Монголын эртний их хаан Чингисийг тахин шүтэх нь түүний буян ирэхийн мөн чанар гэсэнтэй холбогдоно гэж үзэж байна. Өөрөөр хэлбэл, Тогтохтөр ван бол хэзээний монгол үндэсний соёлыг эрхэмлэсэн ноён байсан тул ард олны эгээрэл гориллыг өөрийн үндэсний үзэлтэй холбох үүднээс Бурханы шашны зан үйлтэй холбогдуулан дээрх Тугийн сүмийг байгуулсан байна.

Энэ сүмийг өөрийн нүдээр үзэж байсан хүмүүсийн ярианаас үзэхэд доорхи мэт баримт гарч ирж байна. Сүмийн хойморт шар торгон дээлтэй, суугаа байдалтай Чингис хааны том баримал байх ба түүний өмнөх ширээн дээр нум, сум, судар, хадаг байна. Сүмийн хоёр талаар дуулга, хөө хуяг өмсөж, нум сум илд бамбай зэрэг зэр зэвсэг агссан Чингис хааны есөн өрлөг байх бөгөөд баруун талын хамгийн эхний баатар нь барын дүртэй төрийн тамга барьсан байна. Сүмийн голд Чингис хааны хатан нь Хаантан өөд гараа сунгаж зогссон байна. Хоёр хатавчинд нь орос, хятад, төвд, өөлдийн дөрвөн хаад Чингис хаанд эмбүү, хуй торго өргөн барьж, сөхөрсөн байна. Сүмд ормогц үүдний хоёр талын баатар нь сэлмээ хуйнаас нь хагас татаж гаргадаг, есөн өрлөг баатарын толгой нь хаалга руу хагас эргэж, сүмд орсон хүн Чингис хаанд мөргөхөөр голоор нь явахад дагаж эргэдэг байжээ.

Дээр өгүүлснээс үзэхэд Тугийн сүм нь уламжлалт бусад сүмүүдээс нилээд өөр, оньсон техникийн аргыг есөн өрлөгт ашигласан байхын зэрэгцээ дотор нь орсон хүнд тэдгээр дүрс нь амьд бодитой мэт сэтгэгдэл төрүүлдэг байжээ. Хэдийгээр дээрх мэт зүйлд ажиглалт хийхэд юуны өмнө орон нутгийн уран барималчдын уран чадвар цогцлон орсон байхын зэрэгцээ нөгөө талаар тухайн үеийн оньсон техникийн арга боломжийг ашиглан дан ганц барималын буюу шуумалын аргаар бус тэдгээр нь оньстой, хөдөлдөг байдлаар хийсэн нь анхаарал татаж байна. Иймэрхүү технологийг монголчууд XIX зууны үед дөрвөөс таван жилд хийж байснаас үзэхэд онцгой авьяас чадвартнууд тухайн үед монголчуудын дунд байжээ. Энэ бүхнээс үзэхэд Тугийн сүмийн доторхи хөдөлгөөнт дүрслэлүүд нь монголчуудын тухайн үеийн техникийн сэтгэлгээнд гарч байжээ гэсэн дүгнэлтэнд хүрч байна.

Уг сүм нь нэг талаар Монголын их эзэн хаан Чингисийг өргөмжилсөн шинжтэй бөгөөд нөгөө талаар Бурханы шашны хурлын зан үйлийг зэрэгцүүлэн хослуулсан хэв шинжтэй байгаа нь сонирхол татаж байна. Энэ бүхнийг задлан шинжлэн үзэж болох юм.

Тугийн сүмд уншиж байсан судруудаас “Богд Чингис хааны сан, тахил үйлдэхүйн ёс хэрэг, хүсэл түргэн бүтээгч цэнгэл хэмээгдэх оршвой”, “Эрт урьдын их, бага Монголын үед Богд эзэн Чингис хааны гэгээнээ шүтсэн Алтан сүлдний сан оршвой”, “Суут богд Чингис хааны гэгээнээ өргөх өчиг” тэргүүтэн судруудыг Монгол улсын Үндэсний төв номын санд хадгалагдаж байна. Түүний зэрэгцээ “Эзэн Чингис хааны тахилга оршвой” хэмээх судрыг⁸ төвөд эхээс орчуулан гаргажээ. Иймэрхүү жижиг судрууд ч мөн хувь хүмүүст төвөд, монголоор байдгийг энд дурдаж болно. Тэдгээрийн унших тусгай өдрүүд байх ба эдгээр нь Хар түгийн сүм болон бусад холбогдох Чингисийн тахилганы нэг хэсэг байсан байх боломжтой. “Туг, Чингисийг тахихдаа байрнаас нь хөдөлгөдгүй, сүмдээ буюу уулын орой дээр тахилганы хурал номоо хурж, өргөл өргөн мөргөсний дараа эрийн гурван наадам хийдэг байжээ. Өөрөөр хэлбэл, Тугийн сүмийн тахилга нь бусад газар тахиж байсан Хар сүлдний тахилганаас нилээд өвөрмөц онцлогтой”⁹ байжээ. “Манжийн ноёрхолын үед Халхын дөрвөн аймаг, гурван жилд нэг удаа эр төөлүүр (Одоогийн цэргийн бүртгэл) хийж, чуулган чуулдаг хуультай байв. Энэ хуулиар Сэцэн хан аймаг гурван жил дутам Хэрлэний Барс хотын Баян эрхэтэд чуулган чуулж, Туг, Чингис богд болон аймгийн Цэргийг захирах жанжны тамгыг тахиж, эрийн гурван наадам явуулдаг уламжлалтай байжээ”. Энэхүү ёс заншил нь тусгай хуваарийн дагуу болдог байсан байна. Дээрх баримтуудыг нэгтгэн дүгнэвэл Монголын дорно зүгт орших Тугийн сүм нь нэг талаар төрийн

⁷ Тахилт Галиндэвийн Мягмарсамбуу., Чингис хааны тахилгын сүм., УБ хот., 2015 он., 17 тал.

⁸ Чингис хаан ба Монгол Бурханы шашин., УБ хот., 2006 он. 53-57-р тал.

⁹ Тахилт Г. Мягмарсамбуу., Чингис хааны тахилгын сүм., УБ хот., 2015 он.

бэлгэдлийг өөртөө агуулахын зэрэгцээ шашны ёс горимын дагуу үйл ажиллагаа явуулж ирсэн төр, шашны хосолмол үйл ажиллагаатай үндэсний тахилын шүтээн байжээ гэсэн дүгнэлтэнд хүрч байгааг энд тодорхойлж болох байна.

Ийнхүү монголчууд Чингис хааныг шүтэн дээдэлж байсан нь нэг талаар Их эзэн хаанаа ямагт дурсаж байсан, нөгөө талаар тухайн үедээ сүм, онгон, тахилга гэх мэтээр тахиж ирсэн зэргийг анхааран үзэх боломж бүрдэж байх үеийг ашиглан алдаршуулж иржээ. Монголын дорнод хязгаар нутагт байсан Тугийн сүмийн тахилгатай холбогдох номуудыг үзэж судласнаар тус шашны хийд нь өөртөө төрийн бэлгэдлийг агуулснаараа шашин, төрийн хавсарсан бэлгэдлийн шинж чанартай өвөрмөц тахилын шүтээнтэй байсан нь тодорхой байна. Уг сүм нь 1937 оны үед нураагдсан ба одоогоор суурь үлдсэн байхын зэрэгцээ түүний фото зураг, Чингис хааны хар сүлд зэрэг нь Улсын Төв Музейн хөмрөгт үлдсэн юм. Энэхүү тахилын сүмтэй холбогдох материалд тулгуурласанганц хоёр номууд гарч эхэлсэн боловч Чингис хааны тахилгатай холбогдуулан уг сүмийн талаар цаашид ч судлах шаардлага байна гэж үзэж байна.

НОМ ЗҮЙ

1. Алтанзаяа Л., Сэцэн хан аймгийн Туг, Чингисийн сүмийн тухай., “ACTAHISTORICA” сэтгүүл., Tomus V. Fasciculus 1 – 26., УБхот., 2004
2. Богд Чингис хаанд сан тахил үйлдэхийн ёсон оршив., Монгол Улсын Үндэсний төв номын сан., Гар бичмэлийн сан хөмрөг., 1185|96
3. Гүрбямба. А., Булган сум., (Дорнод аймгийн Булган сум, Туг нэгдлийн түүхэн танилцуулга)., Чойбалсан хот., 1989
4. Ишжамц.Н., Чингис хааны Их эзэн хороонд бараалхсан минь. (Тэмдэглэл)., “Чингисийн туг” сэтгүүл., 1991 он., № 01.
5. Үндэсний Төв Архив. Хөмрөг. А 29., Данс 1., Хадгаламжийн нэгж 387., Нугалбар бичиг.
6. Мягмарсамбуу.Г., Чингис хааны тахилгын сүм., УБ хот., 2015
7. Чингис хаан ба Монгол Бурханы шашин., УБ хот., 2006
8. Э.Лувсанбалдан., Баян түмний хүрээний түүх оршвой.,
9. Г.Сүхбаатар “Монголын эртний түүх судлал”, “Монголчуудын эртний өв” 1-р боть, Улаанбаатар хот, 2000 он
10. Б.Ренчин “БНМАУ-ын угсаатны зүйн атлас” 1972 он, Улаанбаатар хот

ABSTRACT

The monastery of Tug in the current Bulgan soum of Dornod province there are variety of research activities in the last few years.

Based on my study and research works, books related with the temple have led to the following scenario. It is distinct that in the temple traditional Buddhist religious service and activities have held concurrently with as a place for worship of the Mongol emperor Genghis Khan.